

Символ: природа, сутність та основні функції

Проблема самовизначення людини завжди знаходилася в центрі уваги дослідників. Філософія ХХ століття довела, що свідоме самовизначення особистості відбувається у формі саморозвитку. Реалізуючи свої здібності, кожна досконала особистість пізнає себе, пізнає багатогранність світу буття, творить феномен медіуму, який опосередковує будь-яке культурне оформлення. А філософія, як духовна квінтесенція культури, виступає способом осмислення людського буття. В центрі філософії завжди перебуває людина. І тому прогрес в історії філософії визначається за ступенем осягнення особистості. Людина повинна заглиблюватися сама в себе, пізнавати себе, шукати основу для вибору напрямку своїх вчинків. Ще Сократ вважав, що людина, яка пізнає себе, знатиме і розрізнятиме те, що вона може зробити і чого робити не повинна. Самопізнання веде людину до розуміння свого місця у світі, смислу життя.

Посередником між суб'єктом - людиною і об'єктами є символ. Символ спрямований у майбуття і розуміється як традиція, яка повторюється і яка повертається до минулого. Символ не тільки зберігає істину впродовж певного віку, він також і є вічним свідком існування істини. Призначенням символу є не стільки приховування істини, скільки утвердження реальної її духовності. Лише людина є справжнім носієм символічного начала, творцем символічного світу – світу людської культури.

Термін “символ” походить від грецького слова “symbolon”, що означає “знак”, “прикмета”, “пароль”, “сигнал”, “передбачення”, “договір в області торгових відносин між державами”, “документ” і т.п. Саме слово “символ” зуміло піднятися від свого первинного тлумачення до рівня філософського розуміння таємничого знака і передбачити метафізичний зв'язок видимого і невидимого. Ще в 1910 році термін “символ” досягнув такого змістового роз'яснення, що російський письменник А. Бєлий нарахував двадцять три визначення цього терміну. Для А. Бєлого зміст символу невичерпний, це і художній образ, і вікно в містичний світ, і категорія реального. Слово “символ” використовується на позначення єдності, синтезу частин, що носить якісно-

кількісний характер: “Єдність є символ“. Поряд із відображенням видимого, реального символ спрямований на пізнання невираженого, понадчуттєвого, астрального: “Символ є межа усіх пізнавальних, творчих і етичних норм” [1,63]. Водночас символ породжується дійсністю, реальністю: “Символ є образ, взятий із природи і перетворений творчістю; символ є образ, що поєднує в собі переживання художника і риси, взяті із природи” [2,22].

Філософська енциклопедія подає таке визначення терміну “символ”: ”Символ є відображення, або, точніше кажучи, функція дійсності, подана як індивідуально-загальний і відчуттєво-змістовний закон (чи модель) з можливим розгортанням цієї вихідної функції в безконечному ряді елементів, із яких кожний, в міру свого закономірного зв'язку з іншими елементами ряду вихідною функцією, являється як еквівалентним всякому іншому елементові ряду і самої функції, так і амбівалентним за своєю природою” [5,10 -11].

Енциклопедичний словник термін ”символ” трактує так: “Символ ... речовий, графічний або звуковий умовний знак або умовна дія, яка означає яке-небудь явище, поняття, ідею” [7,385].

Досить точне визначення “символу” подано у праці французького дослідника П. Діеля, а саме “символ” це “точний і кристалізований виражальний засіб, який відповідає за своєю сутністю внутрішньому життю, інтенсивному і якісному, на протипагу зовнішньому світу, екстенсивному і кількісному” [4,10-11].

Без конкретного визначення терміну “символ” не можна достатньо глибоко і точно викласти всі філософські системи минулого. Вищеподані визначення терміну “символу”, на мою думку, не розкривають його глибинного змісту, оскільки, по-перше, символ не може бути лише функцією дійсності, котра відтворює відчуттєвозмістовний закон, тому, що символ сам наділений рядом функцій і служить засобом пізнання; по-друге, термін “символ” не може виступати умовним знаком, або позначати умовну дію. Це визначення більш притаманне емблемі, котра володіє характером умовності; по-третє, для того, щоб зробити ґрунтовний та системний аналіз символу, його гносеологічної природи, місця та ролі його у філософській культурі, не достатньо лише

сприйняти термін “символ” як виражальний засіб. Отже, на мою думку, символ є сутнісно-утаємненим витвором, який образно представляє ідею і в якому гармонійно поєднується ідеальне і матеріальне, чуттєве і абстрактне, одиничне та загальне.

Філософське осмислення місця і ролі символу в пізнанні світу обґрунтовано у вченні В. фон Гумбольдта. Зокрема він зазначає, що лише в символах розкривається справжня сутність того, що людина має сприйняти. Зміст символу розкривається через суттєве споглядання як основу досвіду, а істина виявляє себе у більш плідному символі. ”Все, що людина бачить навколо себе, вона здатна сприймати лише завдяки своїм органам чуттів, чиста сутність речей ніде не відкривається їй безпосередньо; саме те, що сильніше за все запалює її любов, що нездоланно захоплює все її єство, огорнуто непроникним покривалом; протягом усього її життя її діяльність зводиться до прагнення проникнути крізь цей покрив, її насолода - передчуття істини в загадковому символі, до надії на можливість безпосереднього споглядання в інших стадіях свого існування” [3,68]. Отож, символ не відкривається зразу ж, але людина постійно прагне до його пізнання, бо в ньому міститься істинна сутність явища.

Символ наділений такою важливою рисою як – багатозначність. Тому часто можна бачити як замість символу вживають термін “алегорія”, “образ”, “емблема”, “метафора”. Спробуємо зрозуміти, наскільки можна замінити поняття “символ” поняттям “алегорія”. Дійсно, символ і алегорія можуть видатися дуже подібними, у них є, на перший погляд, дещо спільне: обидва слова означають дещо таке, зміст чого полягає не в точному визначенні, а в значенні, яке виходить за його межі. Алегорія ж є формально-логічним узагальненням, і не може охопити одиничне цілком, а лише допускає цю одиничність тільки в міру її формально-логічної структури. Узагальненість алегорії безсила стати принципом для її картинної сторони, яка володіє своїм власним принципом, не тим загальним, заради якого алегорія створена.

Метафора - це перенесення значення одного предмета на інший і при цьому вони обидва розуміються як одне ціле. Метафора наділена тією

узагальненістю, яка посилюється до того рівня, що складові його (предмета) одиниці або видові різниці не відкидаються, як в алегорії, але залишаються як рівноправні і їх узагальненість не виходить за межі, а цілком з ним (предметом) співпадає. В символі загальне ж досягає такої сили, що не просто стоїть поряд з одиничним, але стає законом, який підпорядковує під цю узагальненість одиничність.

Поняття “емблема” володіє характером умовності. В емблемі загальне і одиничне є лише спеціальним призначенням. Природа символу багатогранна і, щоб не сплутати його з іншими термінами, потрібно постійно стежити за специфікою символу.

Символ в системі культури - це збірне поняття для відображення загального принципу конструювання культурних змістів і цінностей, принципу, котрий виявляє себе в багаточисленних феноменах, кожен із них зокрема у своїй основі, хоч і має символічну природу, та не завжди до кінця її вичерпує. Розглядаючи місце і роль символу в системі культури, потрібно відмітити його найважливіші функції, а саме: світоглядно-пізнавальну, регуляторно-адаптивну і комунікативно-інформаційну.

Світоглядно-пізнавальна функція символу має здатність відтворювати дійсність у всіх галузях культури. Так, універсальна концепція світу наших пращурів втілилася у символічному образі світового дерева. Символіка світового дерева (Дерева Життя) - визначає модель світу людських колективів Старого і Нового Світу. Вона залишила слід в релігійних і космологічних уявленнях, які пізніше знайшли своє відображення в мистецтві, архітектурі, в ритуалах, іграх та поетичних образах. Світове дерево об'єднує в собі три світи: верхній - небо, життя богів - крона, середній (стовбур) - земне життя людей, нижній (коріння) - підземний, потойбічний світ. Окрім того, образ Дерева Життя, був ще й образом родючості. В багатьох міфах помітний зв'язок світового дерева з богинею-матір'ю. Цей образ був настільки багатограним, що символізував і невичерпну життєву силу, і вічне оновлення та відродження, і все живе. Подекуди можна простежити, що із символом світового дерева порівнювали книгу життя. Наче на її листках та гілках дерева написана доля

людей, а от коли людина помирає, то з дерева опадає листок. Як зазначає М. Еліаде: “Світове дерево стає, таким чином, Деревом Життя і Безсмертя. Збагачене багаточисельними двійниками і доповнюючими символами (Жінка, Джерело, Молоко, Тварини, Плоди і т. п.), Світове Дерево постає перед нами завжди вмістилищем життя і повелителем долей” [6,156-157].

Пізніше цей символ дерева переростає у символ оберега роду українського. Так, калина, верба та тополя стають символами-оберегами України, символізуючи життєву силу, вічне оновлення і відродження. І до сьогоднішніх днів дійшов до нас обряд пошанування образу дерева: під час купальських (купальське деревце), новорічних (новорічна ялинка), вербних свят (“Верба б’є, не я б’ю...”). Дерево символізує не тільки організацію світу в просторі, але і організацію світу в часі.

Близьким до символізації світового дерева є символ хреста, як символ центру, єдності життя і смерті, духовного і матеріального. Окрім того, знак хреста - це знак Трійці (Тризуба). В ієрархії абстрактних символів світобудови знак Трійці (Тризуба) займає найпочесніше місце. Стислим символічним записом складної світоглядної концепції може слугувати таке пояснення знаку Тризуба (Трійці): дві триєдині сили (чоловіча і жіноча) творять третю - синівську. Власне так уявляли розвиток Всесвіту наші предки: Бог Отець поєднується з Богинею Матір'ю, народжується Бог Син, який розвиваючись і мужніючи, стає Богом Отцем і розпочинає новий цикл світотворення.

Сила того чи іншого символу не в красі його, а в енергетиці, в тих реаліях, які символіка репрезентує і в тих ідеях, які ці реалії виражають. Світогляд цілі та енергетика досягнення і є ідейним вираженням реалій світобудови, короткою ідеологією. Найбільш стислим виразом національної ідеології є національна символіка - знак Трійці (Тризуб) і барва Трійці (золотаво-жовте сяйво вогненої батьківської іпостасі та блакитне вологої материнської в поєднанні).

Наступною є адаптивно-регуляторна функція. Вона розкриває зміст символу, котрий служить регулятором поведінки людини, інструментом адаптації її в культурі, а також засобом встановлення взаємозв'язків між

людьми. Саме ця функція особливо яскраво проявляється в обрядах і звичаях. Обрядовість і звичаєвість були свого роду непорушними законами буття, його духовною і моральною підосною. Обрядове дійство вважалося священним. Знання міфологічної образності дає можливість читати обрядове дійство як своєрідне інсценізоване письмо. Розшифрування того чи іншого обрядового символу засвідчує нерозривну єдність різноманітних елементів традицій, звичаїв та обрядів, тим самим підкреслюючи їх глибоке світоглядне джерело. Обрядова символіка ніколи не була випадковою умовністю. Вона своїм корінням глибоко сягає у сприйняття нашими пращурами світобудови та поглядів на природу. Наприклад, хліб, як неодмінний учасник усіх обрядів та звичаїв, є символом здоров'я, працьовитості, земної щедрості і родючості; сіль - символ пізнання; ліс - символ таємниці, кордону між двома світами; сіно - це символ метушливості, пробудження від сну (дитині встеляли сіно в колиску, на Різдвяні свята вносили сіно - народження нового світу) та інші. Обряди і звичаї несуть в собі споконвічні знання про природу людського буття.

Третьою функцією символу, яка наочно простежується у культурі нашого народу, є комунікативно-інформаційна функція. Вона розкриває здатність символу акумулювати в собі здобутки культури минулого і переносити їх із одного пласту в інший. Таким могутнім символом може бути лише слово. Воно служить тим символом, який містить в собі, за діалектичним принципом, і ідеальне, і матеріальне, а саме: слово мислиться як таким, що належить світові земному, і водночас є символом трансцендентного, Божого. Було сказано, що істина передається людям у божих текстах, приписах, посланнях. Ці тексти насичені таємничістю і багатозначністю. Людське слово має в собі щось чародійне, містить в собі таємничу силу. Слово як символ - це цілісний багатозначний світ внутрішніх відносин. За своєю будовою слово трилике. Це і кістяк, тобто фонема, що несе собою матеріальну субстанцію, і значення, що собою несе слово, як морфема, і найосновніше - це духовна субстанція або семема. Об'єднавши все це воедино, маємо магічне за своєю сутністю слово, котре можна порівняти із тілом, душею та духом.

Символ виходить з живого споглядання дійсності. Він є способом відбиття цієї дійсності, її відтворення у деякій чуттєво-наочній та конкретно-відчутній формі. Проте, символ не залишається у цій безпосередній чуттєвості - вона у символі доводиться до ступеню абстрактного мислення. У нас часто виникає питання: що є підґрунтям символу, котре дозволяє з'єднати в ньому в єдину цілісність одиничне і загальне, чуттєве і абстрактне? Такою основою є ідея, завдяки їй символ і виступає як цілісність. Ідея являє собою найвищу форму пізнавального відношення до світу, яке відрізняється від поняття деякими особливостями. Символ як структуруюче і регулююче начало в ідеї це сконцентровано виражений культурно-особистісний смисл або цінність соціального буття людини як найбільш глибинної сутності світу. Специфіка форм символічного вираження полягає в тому, що вона є своєрідною діалектикою знакового і образного начал. Знаковість і образність - це два найбільш загальні способи передачі явищ, властивостей і відношень матеріального та духовного світу.

Символ і знак мають спільну властивість: вони можуть представляти або замінювати відмінні від себе предмети. Разом з цим вони принципово відрізняються один від одного. Ця різниця полягає в тому, як? символ або знак замінює або представляє предмет. Символ це робить шляхом структурної відповідності або аналогії між предметом, тобто наглядно-образним способом, знак - вільно, безвідносно до замінюючого його предмета.

Поєднуючи образ і символ один з одним, не слід забувати, що символічне вираження тяжіє до знаковості або до знакової форми репрезентації дійсності. Ті символи, котрі тяжіють до знакової природи – є символами нижчих проявів, тобто не символи-знаки, а знаки-символи, всі вони наділені умовністю. До таких знаків-символів в першу чергу слід віднести всі математичні, технічні, фізичні символи, емблеми, герби, товарні, рекламні, плакатні, видавничі позначки, нумізматичні, філателістичні знаки, формули алхімії, астрології. У знаках-символах ступінь природонеобхідного зв'язку між репрезентуючим предметом і ідеєю не виражена конкретно, а опосередковано множинними числами ланок. У всіх своїх вищих формах символічного відображення

дійсності виступають символи–образи і перш за все філософські і релігійні символи. Проте слід постійно мати на увазі, що в процесі історичного розвитку різних сфер духовної і матеріальної культури людства проходить постійне збагачення, взаємодія і переплетення різних символічних утворень.

Символ - це завжди прояв образу або сконцентрований образ, основною функцією якого є не просто заміна предметів, а вираження їхньої сутності, ідеї.

Висновки

Отже, символ є основною функцією людського пізнання, яка виражає найглибші закономірності його розвитку. В цьому аспекті символ і є найбільш завершеною формою відображення дійсності в її глибинних зв'язках та відношеннях. Символ – це сутнісно-утаємничений витвір, який образно представляє ідею, і в якому гармонійно поєднується ідеальне і матеріальне, чуттєве і абстрактне, одиничне та загальне. Сутність символу - це єдність протилежностей: змінного і постійного, форми і змісту, тотожності та розбіжності, одиничного і загального, руху і спокою, конкретного та абстрактного, кінечного і безконечного.

Символ наділений таким основними рисами як діалектичність, системність, змістовність, багатозначність та багатогранність. Найважливішими функціями символу є світоглядно-пізнавальна, регуляторно-адаптивна, комунікативно-інформаційна.

Символ - це образне відтворення ідеї, яке з одного боку володіє внутрішньою визначенністю, а з іншого - потенційною нескінченністю смислових перспектив, які ніколи не вичерпують тієї чи іншої даної інтерпретації.

Отже, символ є одним із функціональних способів світосприйняття та самоусвідомлення людського буття, який пронизує та детермінує всю культурну історію та визначає її моральну спрямованість.

Література:

1. Белый А. Символизм. - М., 1910. – 633 с.
2. Там же. – С. 22.
3. Гумбольдт В. Идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства // Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогрес, 1985. – 450 с.

4. Diel, *Le symbolisme dans la mythologie grecque.*, Paris. 1952 // А.Ф. Лосев.
Проблемы символа и реалистического искусства. - М.: Искусство, 1970. – С.10-11.,18-19.
5. *Философская энциклопедия.* - М., 1970. - Т. 5. - 740 с.
6. *Элиаде М. Космос и история.* – М., 1987. - 274 с.
7. *Энциклопедический словарь в 2-х т.* – М.: “Сов. энциклопедия” 1964. - Т.2. – 736 с.